

МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 82(091):001.8

Ольга Бандровська

ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Визначено комплекс критеріїв, що слугуватимуть оптимізації роботи з написання історій літератури - загальної, національної, окремого періоду, історії жанрів. Пошук узагальнюючих підходів до моделювання історико-літературних процесів передбачає взаємозв'язок історії і теорії літератури, залучення метанаукових підходів, розуміння літератури як складної динамічної системи.

Ключові слова: моделювання, історія літератури, наративна історія літератури, енциклопедична історія літератури.

Впорядкування художньої літератури завжди відбувається *post factum* і для самого мистецтва слова не виступає впливовим чинником чи необхідністю. Інша річ – історія літератури. Для неї особливо важливими є ті зміни, що мають місце у підходах та процедурах розмірковування, актуалізують „нові” художні факти, створюють нові поля для подальшого літературознавчого дослідження. Структурування, організація та репрезентація історії літератури, що досліджувались багатьма літературознавцями з часу появи цієї дисципліни у XVIII столітті, залишаються актуальними проблемами і сьогодні, акцентуючи історичний і теоретичний аспекти.

Побудова історії літератури має на меті якнайширше і найточніше охопити літературні явища, закономірності та логіку їх послідовного розвитку. Розподіл на такі надособистісні сутності, як періоди, школи, угруповання, літературні напрями, течії, жанри, відбувається на основі представлення творів окремих авторів. Таке завдання саме по собі передбачає системний підхід, а історія літератури, задекларована як система, має мати такі властивості, як цілісність і неперервність; тяжіння до цілісності й системності робить її раціональною.

З іншого боку, історія літератури базується на репрезентації і аналізі творчості письменників, які представляють той чи інший період літератури. Творчість кожного письменника є також цілісною, це своєрідний макрокосм із власними законами і розвитком, який неможливо без втрат вписати в загальну, системну історію літератури. Митці різних періодів, як правило, впродовж творчої діяльності зазнають впливу кількох тенденцій, і типологія їхньої творчості ускладнюється неможливістю чіткого, однозначного визначення (Наприклад, в історії англійського романтизму творчість Байрона і Скотта визнають зразком романтичної літератури і найвищих романтичних досягнень. Водночас у творчості кожного з письменників наявні не лише романтичні тенденції. Байрон починав із наслідування

класицистичної поезії, а в останній поемі відчутні риси майбутньої літератури реалізму, що дало ґрунт для міркувань про можливість переходу поета на інші естетичні позиції, якщо б цьому не завадила трагічна смерть. Історіографічне начало романів В. Скотта, точність у відтворенні минулого також робить його творчість відкритою до тих тенденцій, які стануть провідними в середині століття. Ще більше це питання ускладнюється, якщо говорити про літературний процес кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст., коли в літературі співіснувало кілька провідних тенденцій – реалізм, натуралізм, символізм, неоромантизм, модернізм, і творчість більшості митців цього періоду уособлювала своєрідність поєднання різних художніх стилів). Слід визнати, що традиційний системний розподіл у таких випадках, яких, можливо, більшість, лише частково передає своєрідність творчих надбань письменника, обмежує їх магістральною лінією розвитку літератури, позбавляючи змоги створити об'ємну картину творчості.

Існування бар'єра і необхідність балансу між рівнем творчості окремого письменника чи групи письменників і рівнем історико-літературного процесу усвідомлювали ще російські формалісти. Зокрема, на це звернув увагу Ю. Тинянов у статті „Про літературну еволюцію”: „Літературний твір є системою, і системою є література. Тільки за умови цієї основної домовленості можлива побудова літературної науки, яка не розглядає хаос різнорідних явищ і рядів, а їх вивчає” [6, с. 271]. Отже, реконструкція історико-літературної процесуальності з урахуванням унікальності творчості окремих її представників є однією з актуальних проблем, що постають перед дослідником.

Важливо, що жоден з істориків літератури або історико-літературних підходів не може претендувати на повноту викладення історії. З цього приводу історію літератури можна порівняти з історією філософії, яка ґрунтується на двох основних моделях, про які П. Рікер написав, що існуючі моделі розуміння в історії філософії – філософія як система понять та концепцій і філософія як окремі своєрідні філософські концепції – скасовують історію: „Насамперед, з появою системи історія припиняє існування. ... Межею історичного розуміння виступає розчинення історії в системі. Категорії складають не історію, а логіку філософії. Перехід від історії до логіки означає загибель історії. З іншого боку, при другому прочитанні історія також руйнується. Коли створюють історію філософії, ідучи за другим методом, то ніби впадають у шизофренію: спочатку зосереджують увагу на одному філософі, потім на другому, не помічаючи зв'язку між ними; можна навіть сказати, що ці філософи не належать до жодної доби, вони індивідуальності, які здійснюються над історією, позачасові, своєрідні сутності” [4, с. 95].

Думка про неповноту історії та невідповідність репрезентаціям не нова, її висловлювали ще перші автори монументальних історій літератури ХІХ століття. Наприклад, І. Тен, автор „Історії англійської літератури” (1863), зауважив у вступі до неї: „... аби судити про річ,

треба її мати перед собою – відсутні речі недоступні для досвіду. Правда, таке відтворення неминуче буде неповним і стане джерелом також неповних суджень; але з цим слід змиритися; часткове знання все ж краще невидіння чи знання хибного, і для нас є лише один спосіб наблизитися до розуміння минулого – побачити, хоча б частково, людей минулих часів” [5, с. 75]. І цій меті слугуватиме не знання механізмів державної влади чи релігійних систем, наголошує видатний учений, а художня література.

Про визнання обмеженості нашого знання історії і сьогодні пишуть теоретики та історики літератури, стверджуючи при цьому неминучу психологічну потребу людини зрозуміти людську природу, її досвід і творчу уяву: „Люди ніколи не припинять читати та інтерпретувати те, що вони читають, хоча б тому, що вони не можуть бути впевнені в істинному значенні минулого або літературного тексту. Функція історика літератури і критика полягає у забезпеченні інтерпретацій, що збагатять індивідуальне розуміння тексту і визначення його естетичної вартості” [8, с. xvii].

Як бачимо, складність моделювання історико-літературного процесу минулого виходить далеко за межі літератури і пов’язана з багатьма чинниками, які так чи інакше приводять до проблеми репрезентації історії в найширшому розумінні. Узагальнюючи дискусії навколо відповідності минулого і історії, яка його представляє, П. Рікер твердить, що історія в дійсності не може бути точною, і таке відкриття виправдовує діяльність і невдачі істориків. „Історичний метод може бути лише методом неточним, – зазначає він. – ... Історія тяжіє до об’єктивності, але вона не може бути такою. Історія намагається відродитись, але вона здатна лише на реконструкцію. ... Ці труднощі стосуються не методологічних недоліків; мова йде про солідно обґрунтовані подвійності” [4, с. 96].

Ключовим, на наш погляд, аспектом проблеми виступає опозиція минуле-сучасність, яка утворюється між епохою, що аналізується, і епохою, з погляду якої історик літератури подає свій аналіз. Як неодноразово зауважували вчені, взаємозв’язки текстів і авторів в історії літератури, які має розкривати історик, конструюються ним із сьогодення, а отже, критерії істини і об’єктивності тут не спрацьовують [2, с. 57]. Історик літератури, перебираючи на себе роль оповідача, створює історію з позиції свого світоглядного і наукового досвіду, суспільного ладу і стану культури, носієм яких він виступає незалежно від усвідомлення ним цього факту. Відтак, епістемологічний бар’єр, насамперед як темпоральний розрив часів між історією літератури і художньою літературою минулого, є обов’язково змінним параметром, який акцентує відносність об’єктивності історико-літературної дисципліни.

Суб’єктивність дослідника в структурі моделі історії літератури ніколи не знімається повністю, вона зумовлює діалогічний характер науки, оскільки ріст знання відбувається через конфліктну взаємодію авторитетних програм, які, у свою чергу, представляють суперечку між

старими і новими ідеями. Проблему авторитету (авторитетом у науці вважаємо не лише окремого історика літератури, як, наприклад, І. Тен, а й наукову школу або навіть ідеологічну систему, зокрема, марксистське літературознавство) в науці можна розв'язати через аналіз відповідності у його програмі реалій минулого сучасному досвіду.

Іншим джерелом складності моделювання історії літератури є саме поняття „література”. Літературу називають гнучкою категорією, сума включених праць якої буде змінюватись від століття до століття, від людини до людини [9, с. 7], тобто текст отримує статус літературного тільки завдяки культурному консенсусу, коли значна кількість читачів позитивно сприймає саме його літературні якості (основні типи визначень літератури – змістові і формальні – слід розглядати через необхідний зв'язок між ними, зважаючи на відносну замкненість літератури, а також враховуючи гнучкість та відкритість цієї категорії).

Як вказує Дж. Каллер, література належить до категорій, які ґрунтуються не на певних властивостях, а лише на критеріях, відмінних для різних суспільних груп [1, с. 28]. В цьому сенсі визначення літератури в історії літературознавства можна порівняти з визначенням понять у філософії. Таким філософським поняттям, як, наприклад, „ідея”, „істина”, „свобода”, надати однозначне і логічно несуперечливе значення неможливо, оскільки кожне з таких понять є елементом множини значень. Відтак упродовж століть формулювання понять і актуальних проблем не міняється – змінюються, ускладнюються, урізноманітнюються підходи до їхнього розв'язання. Так само в літературознавстві набір основних понять і проблем залишається незмінним, можна сказати „канонізованим”, змінюється лише їхнє розуміння.

Кожна школа, виходячи з властивих їй принципів, визначає літературу: як специфічний мовний феномен, естетичний об'єкт, інтертекстуальну чи метарефлексивну структуру, особливий фокус читацького сприйняття. Згадані критерії не вичерпують природи літератури – залишаючись вагомими, вони не є визначальними окремо від інших. Для конструювання історії літератури важливо, які визначення літератури беруть верх в той чи інший період культури, оскільки змістове наповнення історії формується в межах критичних напрямів.

За формою написання можна визначити два основних типи історії літератури – наративну й енциклопедичну. В основі кожного з цих типів представлено певні уявлення про системність оповіді.

Наративну форму історії літератури вважають загальноприйнятою і загальновизнаною. Її назва свідчить про відповідність головним критеріям наративу: кожна літературна подія або явище зводяться до певної, загальної закономірності, в процесі реалізації якої вони набувають смислової повноти. Особливо потужним наративним різновидом теоретик історії літератури Д. Перкінс називає концептуальну історію літератури. В ній, за його словами, взаємозв'язки подій виявляються як взаємозв'язки ідей. Так, XVIII століття

розглядають як добу Розуму, а тексти цього періоду – як конкретні прояви цієї ідеї. Кожному новому періоду може відповідати нова концепція. Важливо лише, що „на підставі концептуальних зв'язків історик літератури розробляє схему історичної зміни як просту реакцію, діалектичний процес, циклічність, зміну полюсів і таке інше” [2, с. 43]. Загальний смисл наративної історії з'являється в процесі нарації, він позбавлений „будь-якого онтологічного забезпечення і виникає в акті суто суб'єктивного зусилля” [3, с. 491]. Важливу роль в цьому типі історії відведено оповідачеві. Його роль полягає у наданні оповіді сюжетності, репрезентації власної світоглядної позиції і розставленні ціннісних акцентів, організації початку і фіналу.

В сучасній філософії наголошується, що процедура нарації по суті витворює нову реальність, одночасно постулюючи її відносність і не претендуючи на адекватність презентації позанаративної реальності. Тобто сучасною думкою добре усвідомлюється розрив між подіями минулого і відтворенням їх у наративній формі. Зокрема, це стосується й історій літератури, кожна з яких до того ж є неповною, епізодичною, тенденційною та спрощеною. Риторика таких характеристик – вочевидь негативна. Однак ефект негачії містить позитивний потенціал. Він полягає в усвідомленні специфічної дискурсивності створеної на письмі історії; остання в цій дискурсивності отримує перманентну відкритість: „... як тільки епоха змогла представити себе у продуктах своєї діяльності, вона вже долає обмеженість власної ситуації. Ось чому ми ніколи не зможемо звести літературний твір до простої видимості, до піни, викинутої хвилею на берег. Він – нова реальність, що має власну історію, історію дискурсу, який потребує особливого розуміння і який співвідноситься зі своєю ситуацією, лише перевершуючи її” [4, с. 91].

Специфіка історико-літературного наративу даного типу полягає в тому, що концептуальна історія літератури неминуче збіднює історію, обмежуючись лише творами, які відповідають обраній концепції, і скорочуючи розмаїтість літературного минулого. З іншого боку, „міцна зв'язність таких історій літератури забезпечує естетичне задоволення, та цікавими можуть бути і самі концепції” [2, с. 44]. Значну роль тут відіграє стратегія „забування”, що має своєю основою культурний консенсус щодо норм художньої творчості, а разом з тим і щодо літературного канону. Останній характеризується відкритістю, мінливістю, а отже, й певною випадковістю.

Зразком наративної історії можна вважати Кембриджську історію американської літератури (1917). У передмові до цього монументального чотирьохтомного видання її упорядники підкреслили, що „це буде радше дослідження життя американського народу, відтворене у художніх творах, ніж лише історія художньої літератури” [10, с. 3], оскільки „написати інтелектуальну історію Америки з сучасної естетичної точки зору точно означає втратити те, що робить її значущою серед інших сучасних літератур, тобто той факт, що впродовж двох століть основна енергія американців йшла на обстеження, поселення, працю на виживання, релігію і

державотворення” [10, с. 10]. Відтак, розвиток американської цивілізації став тим головним уніфікуючим критерієм, який було покладено в основу першої академічної історії американської літератури ХХ століття.

Іншим прикладом наративної історії літератури є „Кембриджська історія англійської і американської літератури” (1907-1921), яка написана на 11 тисяч сторінках і яка містить більше трьохсот розділів, присвячених широкому колу літературних явищ від поезії, прози, драми до історії, теології і політичного письма. Усі частини цієї історії складають „зв’язну розповідь про послідовність літературних рухів як провідних, так і другорядних, що дає змогу звернутись до творчості письменників, які залишались у затінку кількох визначних імен” [6]. Мета даної історії літератури полягає у відтворенні літературної історії Великої Британії і США в широкому історико-культурному контексті і в докладному описі не тільки мейнстрімів цих національних літератур, а й альтернативних їм, маргінальних художніх явищ.

Інші методологічні засади порівняно з наративною історією має енциклопедична форма історії літератури. Видання такого типу, як правило, містять статті про творчість окремих письменників або окремі твори, про групу письменників, об’єднаних певним естетичним чи літературним принципом. Ці статті розміщені в алфавітному або хронологічному порядку. Відсутність єдиного сюжету такої історії і часто відсутність єдиного автора акцентує багатоманітність і неоднорідність минулого, неможливість асоціювання розказаної історії з самою історією. Якщо таку історію створює авторський колектив, то очевидний більш високий фаховий рівень статей, оскільки вони пишуться відповідно до спеціалізації її автора. Д. Перкінс показує, що енциклопедична форма, хоча й існує здавна, стає характерною у постмодерну добу, вона „як будь-яка форма, репрезентуючи минуле, спотворює його, але те, що в енциклопедичній формі минуле спотворене, виноситься на поверхню, навіть якщо ми не маємо на увазі якоїсь альтернативно можливої форми представлення минулого” [2, с. 47].

У редакторській передмові до „Колумбійської історії літератури Сполучених Штатів” (1987), яку називають одним із найбільш вдалих енциклопедичних проєктів, цей принцип практично оголошено центральним, її автори декларують відмову від „єдиної уніфікованої історії” і „зв’язної розповіді”, відмовляються від образу цілісності: „Цей проєкт є постмодерним: він визнає різноманіття, складність і суперечливість, робить їх структурними принципами і відмовляється від закритості, так само як і від консенсусу. Задумана для дослідження як бібліотека або мистецька галерея, ця книжка складена з коридорів, в які можна потрапити крізь багато порталів, для того, аби дати читачеві парадоксальний досвід побачити і суголосність, і порушення послідовності матеріалу” [8, с. xiii].

Отже, бачимо, що підхід до написання історії літератури змінюється залежно від культурної доби. Очевидно, правий упорядник

„Літературної історії Сполучених Штатів” (1948) Р. Спіллер, який вважає, що кожне покоління має створити власну історію літератури з тим, аби її форма і зміст відбивали те, що є в той чи інший час цікавим і потрібним для сучасників.

Узагальнюючи принципи моделювання історико-літературних процесів, а також усвідомлюючи багаторівневність та складність поставленого завдання, спробуємо визначити кілька груп проблем, які, на наш погляд, потребують осмислення і розв’язання.

По-перше, це розуміння літератури як складної динамічної системи. В процесі її моделювання потрібно виявляти не тільки умови і механізми, які приводять до домінування крупномасштабних художніх закономірностей, а й відхилення та нестійкості літературного розвитку. Не послідовність творів, а послідовність і спадкоємність/змінність систем повинні стати предметом дослідження історика літератури. Виходячи з цього, дослідник у цій галузі змушений враховувати такі фактори, як безперервність, нелінійність, відносність, випадковість та інші.

По-друге, моделювання історії літератури повинно враховувати існування таких суперечностей, які не можна подолати остаточно. Насамперед це стосується опозиції між рівнем творчості окремого письменника і рівнем історико-літературного процесу, адже історія літератури як система включає творчість окремих письменників, кожна з яких також слід розуміти як унікальну систему. Вписування однієї системи в іншу приводить до неминучого спрощення. Важливо також, усвідомлювати обмеженість об’єму історії літератури, певну суб’єктивність у відборі текстів до неї і узгоджувати та співвідносити ці фактори з узагальненням висновків про закономірності літературного розвитку. Не менш актуальною проблемою для сучасного історика літератури є опозиція минуле–теперішнє, як співвідношення історія – наратив про неї.

По-третє, систематизація історико-літературних процесів неможлива без взаємозв’язку з теорією літератури. Перефразовуючи І. Канта, теорія літератури без історії літератури порожня, а історія літератури без теорії літератури сліпа. В літературознавстві останніх десятиліть вже має місце потужний розвиток теоретичного та історичного аспектів історії літератури. І ця перспектива є умовою формування нових підходів до написання історій літератури.

І по-четверте, необхідно збільшувати кількість методологічних параметрів при створенні історії літератури. Від їхньої кількості залежить масштаб поля міркувань про літературу. Історик літератури може залишатись на певній критичній позиції, з якої він подає, так би мовити, власну базову модель літературного процесу. Однак останній не виглядатиме однолінійно, якщо окреслити інші критичні та методологічні підходи до історико-літературної реконструкції, поглянути на неї з позиції метанауки, культурології та антропології, що сприятиме утворенню квазілінійного образу літератури.

Побудова моделей-концепцій історії літератури не виступає завданням, розгорнутим „в себе і для себе”, це один із способів пізнання плюралістичного світу, в якому живе людина.

1. *Каллер Джонатан*. Теория литературы: краткое введение. – М.: Астрель: АСТ, 2006. – 158 с.
2. *Перкінс Девід*. Чи можлива історія літератури? – К.: Видавничий дім „Києво-могилянська академія”, 2005. – 152 с.
3. Постмодернізм. Енциклопедія. – Минск.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
4. *Рикёр П.* История и истина. – СПб.: Алетейя, 2002. – 400 с.
5. *Тэн И.* История английской литературы. Введение // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – С. 72-94.
6. *Тынянов Ю.* О литературной эволюции // Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: 1977. – С. 270-281.
7. Cambridge History of English and American literature, The: An Encyclopedia in Eighteen Volumes. – 1907-1921 // ed. by A.W. Ward et all. – Copyright 2000. – www.bartleby.com/cambridge/
8. Columbia Literary History of the United States / Ed. E. Elliott et all. – New York: Columbia UP, 1987. – P. x-xx.
9. *Lodge D.* The Modes of Modern Writing. – London: Edward Arnold (Publishers), 1977. – 279 p.
10. Preface // Cambridge History of American Literature / Ed. W.P. Trent et all. – Vol. I. – New York: Macmillan, 1917. – P. ii-x.

Summary

The paper is aimed at discovering the complex of criteria which serve optimization in writing literary history – general, national, of separate period, of genre. The search of resumptive approaches to modeling of literary history processes presupposes correlation of literary history and theory, application of metascientific approaches, understanding literature as a complex dynamic system.

Key words: modeling, literary history, narrative literary history, encyclopedic literary history.

Стаття надійшла до редколегії 18.10.2007